

deze vorm van procederen waarbij een rekest en geen dagvaarding aan de basis van de procedure ligt, weinig aandacht geschonken. Ook het artikel van Nève (251-274) is vermeldenswaard. Deze heeft zich met het beschrijven van het wetenschappelijke werk van de rechts-historicus prof. L. J. van Apeldoorn, die zich ten tijde van de bezetting nogal aangetrokken voelde tot de nationaal-socialistische ideeën ten aanzien van het recht voor de boeren, geen gemakkelijk onderwerp uitgezocht. Nève is er echter uitstekend in geslaagd een goed en neutraal overzicht van Van Apeldoorns werk te geven.

Voor zover er wat aan te merken is op de inhoud van de bundel, zijn het kleinigheden. Het enige artikel waarover in dit opzicht meer te zeggen valt, is dat van G. R. de Groot over de zeventiende- en achttiende-eeuwse boeken uit de collectie Stas in de stadsbibliotheek van Maastricht. Wat betreft de aanduiding van de boeken uit deze collectie had de auteur zich toch iets meer moeten realiseren, dat de lezer niet in deze bibliotheek zit. Aanduidingen als 'een exemplaar van het *Corpus iuris civilis* uit 1681', 'de werken van Ulrick Huber' (215), 'het werk van Iohannis Borcholten uit 1596' of 'de editie van Andreas Fachinaeus' (219) roepen alleen maar raadsels op. En wat verbergt zich onder 'de fraaie drielidige *Pandectae Justinianae* uit 1782' (218) of de *Paratitla iuris canonici* uit 1655' (219)? Gaat het bij dit laatste om een onbekende druk van de *Paratitla iuris canonici, sive decretalium D. Gregorij papae IX*, Antwerpen en Leuven 1640 en 1643, Keulen 1651 en Lyon 1658, van Andreas Vallens of Del Vault, genoemd in de werken van Fontana¹ en Lipenius², of wordt er een ander werk mee bedoeld? Verwijzingen naar deze werken of naar het boek van Dekkers³ voor de boeken van auteurs uit de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden zouden toch veel verduidelijkt hebben. Dat neemt niet weg, dat De Groot met recht de aandacht op deze collectie vestigt.

Zijn bijdrage is evenals die van de andere schrijvers een hommage aan de scheidende hoogleraar en draagt bij aan de gevarieerdheid van onderwerpen, die deze bundel zo interessant maakt.

B. S. Hempenius-van Dijk

1 *Augustinus Fontana, Amphitheatrum legale... seu Bibliotheca legalis amplissima...* (Parmae, 1688, fotografischeherdruk Torino, 1961) *pars secunda*, 387.

2 *Martin Lipenius, Bibliotheca realis iuridica, post virorum clarissimorum Friderici Gottlieb Struvii et Gottlob Augusti Jenichii curas emendata, tomus primus, Lipsiae 1757* (herdruk Hildesheim - New York, 1970) 172. Daar worden de drukken Leuven 1631, 1640 en 1682, Antwerpen 1643 en Lyon 1658 genoemd.

3 R. Dekkers, *Bibliotheca Belgica iuridica. Een bio-bibliografisch overzicht der rechtsgeleerdheid in de Nederlanden van de vroegste tijden af tot 1800* (Brussel, 1951).

P. J. Margry, Ch. Caspers, met medewerking van A. Jacobs, e. a., ed., *Bedevaartplaatsen in Nederland, III, Provincie Limburg* (Amsterdam: Meertens instituut, Hilversum: Verloren, 2000, 1200 blz., f144,-, ISBN 90 6550 568 7).

Bij de bespreking van de twee voorgaande delen (met betrekking tot enerzijds Noord- en Midden-Nederland en anderzijds Brabant) hadden we reeds de gelegenheid de aard en de doelstellingen van deze breed opgezette publicatie over de rooms-katholieke bedevaartcultuur in Nederland toe te lichten (*BMGN, CXIV*, 554-556). De drie delen samen behandelen in totaal 641 bedevaartplaatsen. Zij bestrijken daarmee nu het hele Nederlandse grondgebied. In het derde deel, volledig aan Limburg gewijd, komen 210 heilige plaatsen aan bod waarvan 42% nog

steeds een actieve bedevaartpraxis kent. In ongeveer een kwart van deze Limburgse cultusplaatsen gaat het om een mariale devotie.

Terecht wijzen de redacteurs in hun inleiding op het feit dat Limburg een aparte plaats bekleedt binnen de religieuze cultuur van Nederland. Tijdens het *ancien régime* en nog lang daarna waren haast alle inwoners van het grondgebied van het huidige Limburg katholiek. Dat was ook het geval met de meeste gezagsdragers aldaar. Vooral dit laatste verklaart waarom dit gebied niet geheel vergelijkbaar is met het 'katholieke' Brabant, waar roomsen in hun geloofsbeleving vaak erge hinder ondervonden van andersgezinde overheden. De religieuze situatie in (Nederlands) Limburg vertoont dan ook veeleer gelijkenis met die in Vlaanderen en in de nabijgelegen katholieke Duitse regio's, dat wil zeggen gebieden waar de invloed van de contra-reformatie zich lange tijd volop kon laten gelden. Vele Limburgse bedevaartplaatsen kenmerkten (én kenmerken) zich trouwens door het grensoverschrijdende karakter van hun werfkracht. De godsdienstige onderdrukking in Staats Brabant noopte heel wat katholieken aldaar tot het bezoeken van heilige plaatsen in Limburg.

Verscheidene belangrijke culten kunnen in Limburg bogen op een onafgebroken bestaan gedurende vele eeuwen. De oudste bedevaartcultus, die van de heilige Servatius te Maastricht, gaat zelfs terug tot de zesde eeuw. In tegenstelling tot wat de oudere literatuur graag voorhield, valt de niet-christelijke ('heidense') oorsprong van ook de alleroudste culten niet te bewijzen. Een groot aantal bedevaartplaatsen dateert overigens slechts uit de negentiende en de twintigste eeuw, twee eeuwen die men als een periode van hoogbloei inzake bedevaartpraxis mag bestempelen. Waar het er na Vaticanum II (1960-1963) een tijdlang op leek alsof aan deze vorm van geloofsbeleving een definitief einde ging komen, blijken verscheidene bedevaarten in Limburg, zoals ook elders in Nederland, nu, bij het ingaan van de eenentwintigste eeuw, weerom springlevend. Deze herleving is onder meer toe te schrijven aan de folklorisering van tal van bedevaartgebruiken die door de media vaak als 'toeristische evenementen' onder de aandacht worden gebracht. Deze revitalisering heeft echter onder andere ook te maken met de nostalgie bij heel wat gelovigen naar de rituelen uit het 'rijke roomse leven' en met de inspanningen van sommige kerkbesturen om via de bedevaartcultuur de aantrekkingskracht van hun bedehuis te versterken. Al moeten we bij dit laatste opmerken dat, zoals de auteurs onderstrepen, bepaalde culten in een recent verleden buiten de wil om van de clerus ontstaan zijn, soms zelfs uit protest tegen het gevoerde kerkelijk en pastoraal beleid.

De lemma's betreffende de voornaamste Limburgse bedevaartplaatsen zijn uitgegroeid tot echte monografieën, die de lezer heel wat meer bieden dan louter een *status quaestionis*. Zo leert ons bijvoorbeeld het stuk over Roermond dat, in tegenstelling tot wat men steeds gemeend heeft, de devotie tot Onze-Lieve-Vrouw in 't Zand niet uit 1435-1437 dateert maar pas uit het begin van de zeventiende eeuw, toen kerkelijke en wereldlijke overheden het wenselijk achtten dat de hoofdstad van het katholieke (Habsburgse) Overkwartier van Gclre zich als rooms bedevaartoord profileerde.

De woorden van lof, geuit in de bespreking van de twee voorgaande delen van het lexicon, passen ook, zonder enige restrictie, voor dit derde deel. De redactie stelt de publicatie van nog een vierde, minder omvangrijke band met indices en bijlagen in het vooruitzicht. Toch wensen wij nu reeds de redacteurs maar ook de vele auteurs van de lemma's en de redactieraad (P. G. J. Post, W. Th. M. Frijhoff, J. van Herwaarden en P. J. A. Nissen) te feliciteren met de hoge kwaliteit van het gepresteerde werk.

A. K. L. Thijs

R. N. J. Rommes, *Oost, west, Utrecht best? Driehonderd jaar migratie en migranten in de stad Utrecht (begin 16e-begin 19e eeuw)* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1998; Amsterdamse historische reeks, kleine serie XXXVIII; Amsterdam: Stichting Amsterdamse historische reeks, 1998, 222 blz., f45,-, ISBN 90 73941 20 2).

Dit is een goede studie, waarin *en passant* over veel meer dan alleen het fenomeen migratie in Utrecht wordt gesproken. Het gaat te ver om te zeggen dat wij door dit boek de sociale en economische geschiedenis van de stad Utrecht tijdens het *ancien régime* in beeld hebben gekregen. Maar het is wel waar dat door deze publicatie dit beeld eindelijk scherper begint te worden.

Het boek is ook helder gecomponeerd. Eerst worden omvang en ontwikkeling van het inwoneraantal van de stad zo goed mogelijk gereconstrueerd en vervolgens die van het migratiesaldo en van de betekenis daarvan voor het bevolkingsgctal. In het tweede hoofdstuk wordt aan de hand van de bronnen over burgerschap (verlening van poorterschap), huwelijksluiting en kerkelijke lidmaten de immigratiestroom doorgelicht en voor zover haalbaar gemeten, de ontwikkeling bloot gelegd. Veel meer in het duister blijft, bij ontbreken van contemporaine registratie, de emigratiestroom. Toch lukte het de auteur door onderzoek in niet-Utrechtse archieven althans de richting van de uitstroom en de dominerende positie van Amsterdam daarin aanmerkelijk te maken.

De hoofdstukken 3 tot en met 5 mogen als de kern van het boek beschouwd worden. Centraal staat daarbij de vraag 'waar kwamen deze immigranten vandaan'? In hoofdstuk 3 wordt dat nagegaan voor de periode van de zestiende eeuw (tot 1580); in hoofdstuk 4 voor wat men de 'verschoven' zeventiende eeuw zou kunnen noemen (1580-1670); en in hoofdstuk 5 voor de 'lange' achttiende eeuw (1670-1810). Geografische herkomst, ruimtelijke verplaatsing zijn hier aan de orde. Het onderzoek van migratie staat in principe altijd op het snijpunt van demografie en geografie. Het is het onmisbare demografische sluitstuk, maar is eigenlijk met veel meer 'mitsen en maren' omgeven dan de cijfermatig veel kalere grootheden van geboorte, sterfte en huwelijk, die zich veel beter lenen voor modellenbouw en kwantitatieve, dat wil zeggen, mathematische bewerkingen. Men kan stellen dat zich dat zelfs vertaald heeft in de beschikbaarheid van eenduidig te interpreteren bronnen, ja in hun aanwezigheid zelve. Het is dan ook beslist niet toevallig dat het migratie-onderzoek ook onder historici zo lang een relatief verwaarloosd gebied is gebleven. Wij mogen Rommes derhalve dankbaar zijn, dat hij zich nu eens wel, en met grote inventiviteit, voor één stad blijkbaar uitputtend hierop heeft gestort.

Hoofdstuk 6 ('Economie en arbeidsmarkt') pakt het 'waarom' van deze migratie op. Wat kan die mensen bewogen hebben naar Utrecht te komen? Dat zouden onder andere de omstandigheden hebben kunnen zijn in het gebied dat door hen verlaten werd. Verspreid door het boek wordt soms wel gewezen op de slechte situatie in Duitse gebieden ten gevolge van de Dertigjarige oorlog. Maar tot een systematische analyse van zogenaamde push-factoren komt het ook in dit hoofdstuk niet. De analyse is geheel gericht op de sociaal-economische structuur van de stad en de aantrekkingskracht die daarvan op de potentiële migranten uitging (de zogeheten pull-factoren). Het is vanzelfsprekend dit hoofdstuk dat ons de meest systematische inblik van dit boek in de economische en ook sociale structuur van de stad Utrecht in de zeventiende en achttiende eeuw biedt.

Slofhoofdstuk 7 ('Samenleven in een multiculturele stad') levert een heel geslaagde poging op om zicht te krijgen op het met elkaar omgaan van de in Utrecht geboren en naar deze stad geïmmigreerde bevolking. Dat ik desondanks met dit hoofdstuk de meeste problemen heb, is louter te wijten aan het anachronistische, modieuze en onhistorische gebruik van het begrip